

קנקן חדש מלא ישן פירושים לא נודעים לספר איוב

ספר איוב מבית מדרשו של רש"י כולל: א. נוסח חדש של פירוש רש"י; ב. פירוש רבנו תם (ההדיר את שניהם הרב אברהם שושנה); ג. פירוש תלמיד רש"י לא נודע שמו (ההדיר הרב יהודה שביב). מכון 'אופק', ירושלים תש"ס, 114 + ש"ח + VII עמודים.

לרשימת הפרסומים של מכון אופק¹ נצטרפו לאחרונה שלושה פירושים לספר איוב: פירוש רש"י בנוסח חדש, שלם ומתוקן ופירוש רבנו תם - שניהם על פי שורה של כתבי יד - ופירוש לאיוב לתלמיד אלמוני של רש"י, על פי כתב יד מספריית גינזבורג.

בשלושה דרכים הולכים פירושי ספר איוב: פירוש לשוני-דקדוקי של המילים, פירוש תחבירי של הפסוקים ופירוש ענייני-רעיוני של מענות איוב ורעיו. הרמב"ם במורה הנבוכים (חלק ג, פרקים כב-כג) עוסק רק בצד הרעיוני; רמב"ן ורלב"ג עוסקים בפירושיהם בעיקר בצד הרעיוני ובצד התחבירי; רש"י ובית מדרשו ור' יוסף קרא - בעיקר בצד הלשוני ובצד התחבירי (אולם ראה להלן דברים על פירוש רבנו תם). יש כאן עדות נוספת לאופקם הרוחני של יהודי אשכנז וצפון צרפת, לעומת אופקם של יהודי פרובנס וספרד. על כן, הדמיון ההדדי של שלושת הפירושים שלפנינו אינו נובע מכך שכולם מבוססים על פירוש רש"י, שהרי כל אחד היה יכול להוסיף מדעתו את הפירוש הרעיוני, אילו היה מרגיש בחסרונו. הדמיון נובע מכך שהם לא הרגישו בחסרונו של הפירוש הרעיוני.

נסקור את הפירושים זה אחר זה.

1. מכון אופק מתמחה זה שנים בהוצאה לאור של חיבורי גאונים, 'ראשונים' וראשוני 'אחרונים', אשר לא יצאו בדפוס עד כה. כל פרסומי המכון מבוססים אפוא על כתבי יד, וכל ספר מוער ומואר בידי מהדירו. ראוי לציין, שמכון אופק היה המוסד היהודי הראשון אשר קיבל רשות ממשלת רוסיה לפרסם כתבי יד מתוך אוסף כתבי היד של הברון גינזבורג ז"ל.

פירוש רש"י

ישנם כתבי יד רבים המכילים את פירוש רש"י לאיוב. כתבי יד אלו, מהמאות ה"ג-הט"ו, שונים זה מזה, אם מעט אם הרבה. השאלה העומדת בפני כל מעיין היא מהו הפירוש אשר יצא מתחת ידי רש"י.

ידוע שר' יוסף קרא (להלן: ר"ק), בן זמנו הצעיר של רש"י, מביא בפירושו לאיוב גם מפירושי רש"י. פרופ' מ' ארנד חקר את זיקתו של ר"ק לפירוש רש"י לאיוב,² ומצא בפירושו של ר"ק עשרות מובאות מפירוש רש"י נוסף על חמש המובאות שבהן ר"ק מציין בפירוש שדבריו לקוחים מדברי רש"י. אלא שכאן נתעוררה בעיה, והיא שסייעה לרב שושנה למצוא את כתב היד שבו הפירוש משובש פחות מאשר בשאר כתבי היד והדפוסים. הבעיה הייתה: במובאות מפירוש רש"י הנמצאות בפירוש ר"ק ישנם לפעמים משפטים שלמים, שר"ק מביא אותם בשם רש"י ושאינם בפירוש רש"י שנדפס במקראות גדולות. בדיקת כתבי היד השונים של פירוש רש"י לאיוב העלתה, שישנם כתבי יד של פירוש רש"י לאיוב שבהם נמצאו הפירושים שר"ק מייחסם לרש"י. הטוב שבכתבי יד אלה נמצא בספרייה הלאומית האוסטרית שבעיר וינה, וסימנו Heb. 3 (מס' 24 בקטלוג כתבי היד), ונסתפק בדוגמה אחת להצגת חשיבותו. בפירוש רש"י הנדפס במהדורת **מקראות גדולות** המצויה בשוק והמבוססת על מהדורת וינה תר"ט, הנוסח של פירוש רש"י לפסוק יד בפרק ו הוא:

למס מרעהו חסד. למי שמונע חסד מחבירו, והלמ"ד משמשת, כמו לרב, לצו, לשב. מס גם הוא לשון פועל, כמו בא, שב, גד, גם אלה לשון עושה. **למס.** החסד מכלה אותו, כמו 'וחם השמש ונמס'.

בפירוש ר"ק לאיוב, אחרי הפתיחה "ובפירוש רבנו שלמה בן יצחק ראיתי", כתוב:

למס מרעהו חסד. וכן חיבור המילה: עצה שהייתה ראויה לי לבוא מכם נדחה ממני ונהפך למס מרעהו חסד למי שמונע חסד מחברו; הלמד משמשת בו כמ' לעב, לשב, לרב. מס. גם הוא לש' פועל כמ' בא, שב, גר; וגם זה לשון עושה, **מס** החסד ומכלה אותו, כמ' 'וחם השמש ונמס'.

כלומר, בפירוש רש"י הנדפס חסר משפט שלם, שר"ק ראה אותו בפירוש רש"י. מלבד זה, טעויות הדפוס שיבשו את משמעו של הפירוש. והנה נוסח דבריו של ר"ק נמצא מילה במילה בכתב יד וינה. זוהי, כאמור, רק אחת הדוגמות להתאמת כתב יד וינה לפירוש רש"י המקורי. על כן, במהדורה שלפנינו נדפס פירוש רש"י לפי כתב יד וינה.

2. מ' ארנד, **פירוש רבי יוסף קרא לספר איוב**, ירושלים תשמ"ח.

הרב שושנה הקדים למהדורתו מבוא מקיף (72 עמודים), שעיקרו השוואת נוסח הפירוש בכתבי יד ובדפוסים ונימוקים להעדפת כתב יד וינה על כל האחרים. נוסף על כך מלווה את פירוש רש"י 'אפאראט', שעיקרו השוואת נוסח הפירוש עם כתבי יד אחרים.

נדגים את חשיבות המהדורה החדשה על ידי מספר פירושי פסוקים.

ויגאה כשחל תצודני אנקריישנ"ט בלעז, כמו 'עד דוד הגדיל' (שמ"א כ', מא). ויגדל בעיניך להיות לך למשא ולבהל נפש עד אשר כשחל תצודני. מה שאתה פורס עלי מצודה כאילו אני גיבור כשחל (י', טז).

בנדפס חסר המשפט הראשון ונוסח הפירוש הוא:

ויגאה כשחל תצודני ויגדל בעיניך להיות לך למשא ולפח נפש את אשר כשחל תצודני אשר תפרוש לי מצודה כאילו אני גבור כשחל.

המשפט הראשון מלמד שהשורש גא"ה מציין לא רק גאווה, אלא גם גדילה. הראיה משמ"א כ', מא היא בכך, שגם שם אין בפסוק דבר אשר יכולה לחול עליו גדילה כפשוטה. "ולבהל נפש" נמצא בכתבי היד ובדפוסים, והוא כנראה על משקל "להשיב נפש" (איכה א', יא), אולם ייתכן שהלשון 'ולפח נפש' היא עדיפה. "עד" שבכתבי יד הוא בוודאי עדיף על "את" שבדפוס. בכתבי יד כתוב "פורס עלי", וזו הצורה השכיחה במקרא, על כן הוא עדיף על "לי" שבדפוס, שאולי אינו אלא השמטת העי"ן. המשפט האחרון בדפוס "אשר תפרוש..." - נראה יותר נכון מאשר נוסח כתבי יד.

"אף אתה תפר יראה ותגרע שיחה לפני אל" (ט"ו, ד). בנדפס:

אף אתה - כל שכן אתה, שחכם מאוד אתה תפר יראה במרבית דבריך ותגרע שיחה, כמו 'כי יגרע נטפי מים' (איוב ל"ו, כז).

בנוסח זה המילה "תגרע" נשארת ללא פירוש. בכתבי יד הנוסח הוא:

אף אתה - כל שכן אתה שחכמתה מאד, **תפר יראה** - במרבית דבריך. **ותגרע שיחה** - ותרבה שיחה, כמו 'כי יגרע נטפי מים'³.

המילים "ותרבה שיחה" הן הפירוש החסר בדפוס.

רובו המכריע של פירוש המהדיר לפירוש רש"י הן הקבלות, אם לפירוש רש"י בכתבי יד ובדפוסים ואם לפירושי מחברים אחרים. כך, למשל, בפרק ו' פסוק ב, הוא מביא את פירוש רי"ק ורמב"ן ועוד שני כתבי יד.

3. שתי ההשמטות בנוסח הדפוס שהבאנו (כאן ולעיל בפירוש לפסוק "למס מרעהו חסד") הן כנראה תוצאה של דילוג ממילה במקום אחד למילה זהה במקום שני ('הומויולויטון'). תופעה זאת בכתבי יד היא בדרך כלל עדות להעתקה מרושלת.

גם בספר איוב מתגלית גאוניותו הפרשנית של רש"י, ונסתפק בדוגמה אחת, שהיא מאלפת דווקא מפני שמבחינה לשונית טהורה רש"י אינו צודק.

בפרק ג' פסוק א כותב רש"י:

ויען - ויצעק, וכל ענייה האמורה בתורה אינה אלא לשון הרמת קול, ואב לכולן 'וענו הלויים... קול רם' (דברים כ"ז, יד).

בצדק מעיר תלמיד רש"י, ש'**ויען** משמש לשון כרוז ולשון שירה [כגון 'עלי באר ענו לה' (במדבר כ"א, יז), ד"ר] ולשון עדות [כגון 'לא תענה ברעך' (שמות כ', יג), ד"ר]". אולם התמונה שמצייר רש"י על ידי מילה בודדת זאת מאירה את כל הוויכוח. מצד אחד יושב אדם אחד והוא **צועק** בייסוריו, ומצד שני יושבים שלושה אנשים ומדברים. למרות המילים הרבות אין להם שפה משותפת, ומפרק כ"ג ואילך איוב מדבר אל עצמו, כפי שמעיר תלמיד רש"י, ולא אליהם.

פירוש רבנו תם

שמו של רבנו תם (להלן: ר"ת) כפרשן המקרא וכמדקדק הלך למרחקים. בוויכוח בין תלמידי מנחם בן סרוק ובין דונש בן לברט בענייני פרשנות ודקדוק, פנו המתווכחים יושבי ספרד אל ר"ת, שישיב בצרפת הצפונית, וביקשו את הכרעתו. הייתה ידועה גם העובדה, שר"ת כתב פירוש לספר איוב, כי בכמה כתבי יד הובאו בשמו פירושים לכתובים באיוב. אולם הפירוש השלם לספר איוב לא היה ידוע, ונתגלה רק לאחרונה. בנימין ריצ'לר, מנהל המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בירושלים, גילה, כי פירוש 'אלמוני' לאיוב, שהיה מונח בכתב יד בספריית האוניברסיטה ברוסטוק שבגרמניה (וסימנו Cod. Or. 33), הוא הוא פירושו של ר"ת, וראיה לדבר, שהוא מכיל את כל הפירושים לספר איוב שהיו ידועים שהם משל ר"ת.

מכיוון שמדובר בחיבורו של אחד מגדולי התורה, ומאחר שזהו פרסומו הראשון של הפירוש כולו, צדק המהדיר כשהקדים לפירוש מבוא נרחב בן כ"ח עמודים. המבוא מתחלק לשניים: בחלקו הראשון באה השוואה של כתב היד שלפנינו עם כל פירושי המקראות המיוחסים לר"ת בחיבורים אחרים, והחלק השני עוסק בדמותו של איוב ובניסיונו של איוב על פי פירוש ר"ת. חלק זה חשוב יותר מן הראשון, ובו דן המהדיר בבעיה לא פשוטה העולה מתוך פירושו של ר"ת. אמנם ר"ת הולך בדרכם של המפרשים הצרפתיים שקדמו לו (ר' מנחם בו חלבו, רש"י, ר"ק, רשב"ם) ועוסק כמעט רק בפרשנות לשונית נקודתית; אולם עם זה, ישנם פירושים המעידים על תפיסה כוללנית של שני הנושאים העיקריים - אישיותו של איוב והטיעונים בוויכוח בין איוב ורעיו.

לגבי אישיותו של איוב סבור ר"ת, שאיוב "נביא גדול היה וצדיק וידע שה' מנסה אותו" (י"ג, ט) ושכל סבלו בא לו מידי השטן, דווקא בגלל גודל צדקו, ושכל מה שבא עליו בא כניסיון "ויודע היה שצדיק גמור היה" (ז', כא). זוהי גם דעת הרע"מ. וכבר בפתיחת דבריו אומר ר"ת בביאור דבריו של אליפז "הנסה דבר אליך תלאה": "כמו נסה את אברהם".

אפשר להבין את דבריו של ר"ת כניסיון להחליש את עצמת דבריו של איוב. לפי זה, אין איוב מערער על הצדק האלוהי אלא רק מתלונן על ייסוריו.

דעה זאת היא אולי מובנת כניסיון סנגוריה על הנהגת העולם, אולם היא מופרכת מעיקרה. היא מובנת, מפני שהיא מסירה מהאלוהים את טענת "ארץ נתנה ביד רשע" (ט', כד) והיא מנקה את איוב מטענת הכפירה בצדק האלוהי. אולם היא מופרכת מעיקרה, כי היא מרדדת את הוויכוח. הוויכוח על הנהגת העולם הופך לוויכוח על חובתו של אדם צדיק לקבל ייסורים באהבה.

פירוש תלמידו של רש"י

פירוש זה מבוסס על כתב יד יחיד הנמצא באוסף גינצבורג שבעיר מוסקבה (ומספרו שם 520). זהות מחברו אינה ידועה, והמהדיר, הרב יהודה שביב, ייחסו לתלמיד רש"י בגלל הדמיון הרב של פירוש זה לפירוש רש"י. במקומות רבים זהה הפירוש עם פירוש רש"י או כמעט זהה. לא ברור אם תלמיד רש"י הוא המחבר של אותם חלקי הפירוש שאינם משל רש"י, או שהוא לקטן, שכשם שקלט פירושים משל רש"י, קלט גם משל אחרים. ילקוטים כאלה היו מצויים לרוב, ויש שהיו נקראים על שם מלקטיהם. וייתכן שהלקטן היה גם עורך וניסח את הפירושים ניסוח משלו. אפשרות זאת נראית מתוך השוואת נוסח הפירושים ברש"י עם נוסח אותם פירושים בפירושו של תלמיד רש"י.

תלמיד רש"י אינו מהסס להביא פירושים המנוגדים לפירוש רש"י. הלגיטימציה של הפרשנות הפשטנית המנוגדת לפירושי גדולי המפרשים אינה מתבססת רק על העיקרון של 'הפשטות המתחדשים בכל יום'. עיקרון מתודי זה מתבסס על עיקרון דתי שניסחו רש"י בהקדמת פירושו לשיר השירים והסמיכו ל"אחת דָּבָר אלהים שתים זו שמעתי" (תהילים ס"ב, יב). עיקרון זה אומר, שהאפשרות של ריבוי פשטות היא דווקא מסימני דבר ה'.

* * *

שלושת הפירושים ערוכים זה ליד זה וכל אחד מלווה פירוש מאת מהדירו. הפירושים של המהדירים עוסקים בעיקר בנוסח הפירוש ומשווים את נוסח הפנים

עם נוסח הדפוס וכתבי יד ועם פירושים אחרים. המהדיר של תלמיד רש"י, הרב יהודה שביב, אף ציין לכל המקומות שבהם תלמיד רש"י מביא את פירוש רש"י או 'מעין פירוש רש"י'. וגם כאשר דברי המפרשים אינם בהירים כל צורךם, באים המהדירים ומפרשים אותם.

* * *

ראוי היה כל אחד משלושת הפירושים לצאת לאור בדפוס. כולם יחד מהווים תוספת חשובה לאוצר הפרשנות. עם זה, אין להתעלם מכמה גרגרי חלבנה שנשתרבבו לתוך הבושם. בעמוד 67 צוין התאריך ד' אלפים צ"ג, וצריך להיות ד' אלפים תתקצ"ג. באותו עמוד, במקום "שנת ה' א'" צריך להיות "שנת ד' אלפים תתקצ"ח". בעמוד 78 צויין שכתב יד לייפציג 1099 הוא מסוף האלף הרביעי, והכוונה לסוף האלף החמישי. בעמוד 74 נאמר שכתב יד רוסטוק מכיל את כל המובאות מפירוש ר' תם שציין פוזנסקי, אבל חמש שורות לאחר מכן כתוב שכמעט כל הציטוטים של פירוש ר"ת לאיוב שאסף פוזנסקי נמצאים בכת"י רוסטוק.

פגמים אלה ומעין אלה מוטב שלא היו, אולם אין הם מפחיתים מערכו של הספר כתרומה לחקר ספר איוב ולחקר פרשנות ימי הביניים.